

Кирило ГОРБУРОВ*

Валентин Радін-Уцехівський (1890-1937) - останній директор Польського педагогічного інституту у Києві

У статті йдеться про українські сторінки біографії Валентина Радіна-Уцехівського (1890–1937) – останнього директора (1934–1935) Польського педагогічного інституту у Києві, згодом керівника Польського відділення Київського педагогічного інституту (1935–1936). Він був чи не єдиним компартійним функціонером, який чинив спротив згортанню «польської комуністичної роботи» у республіці.

Ключові слова: польська національна меншина в УСРР, Польський педагогічний інститут у Києві, Валентин Радін-Уцехівський (1890–1937), репресії.

У поданому дослідженні у ширшому суспільно-політичному й культурно-освітньому контексті середини й другої половини 1930-х років реконструйовано та проаналізовано українські сторінки біографії Валентина Радіна-Уцехівського (1890–1937) – останнього директора (1934-1935) Польського педагогічного інституту у Києві, згодом керівника Польського відділення Київського педагогічного інституту (1935-1936). Він був чи не єдиним компартійним функціонером, який чинив спротив згортанню «польської комуністичної роботи» у республіці. З'ясовано обставини, за яких він став жертвою репресій тоталітарного режиму, перебуваючи вже на доволі скромній посаді керівника відділу мовлення для національних меншин Радіокомітету УРСР.

Валентин Радін-Уцехівський народився 24 листопада 1890 р. у містечку Василькові - «заштатному місті» Сокольського повіту Гродненської губернії (нині містечко Wasilków поблизу Білостока у Підляському воєводстві /Польща/) - у єврейській родині місцевого аптекаря. Васильков (2909 мешканців на 1889 р.)

розташовувався на білорусько-польському прикордонні й за етнічним складом городян був польсько-єврейським населеним пунктом. Отже, змалечку Валентин опанував не лише рідною, а й польською та державною російською мовами.

Завдяки батьківським грошам він отримав можливість навчатися за кордоном, закінчивши Медичний університет у Женеві (Швейцарія) й отримавши фах хірурга. Поділяючи модне тоді захоплення соціалістичними ідеями, юний Валентин Уцехівський упродовж 1911–1914 рр. у Женеві був членом соціал-демократичної групи «Вперед»; згодом (травень–листопад 1918 р.) належав до РСДРП(меншовиків) й лише наприкінці 1918 р. став членом РКП(б)¹. Саме тоді родинне прізвище, інтелігентськом'якотіле, він змінив на виразніший, на його думку, псевдонім «Радін».

На початку Першої світової війни він повернувся додому й упродовж 1914–1918 рр. працював фельдшером й лікарем у лазареті Червоного Хреста у Олександрівську (нині Запоріжжя), старшим лікарем лазарету Румунського фронту в Одесі; 1918–1919 рр. – лікарем місцевої лікарняної каси, помічником комісара комісії охорони здоров'я в Олександрівську; 1919 р. – завідувачем відділу Наркомату охорони здоров'я УСРР. Після вигнання більшовиків з української території 1919 р. опинився у Москві, де був помічником завідувача медчастини ЦК Червоного Хреста; головою Червоного Хреста (Серпухов, 1919–1920). 1920–1921 рр. В. Радін дрейфував між більшовицькою «столицею» України Харковом й Мінськом та Смоленськом, обіймаючи керівні посади у Наркомздор'ї УСРР та Санітарних управліннях Південного та Західного фронтів у червоних. 1921–1924 рр. Валентин Петрович послідовно переїздив з Харкова (завідувач лікувальним відділом НКОЗ УСРР) до Одеси (заступник завідувача губернського відділу охорони здоров'я) й Чернігова (завідувач губернським відділом охорони здоров'я – завідувач агітпропу губкому КП(б)У). Відтоді він залишив УСРР й був «перекинутий» на керівну роботу до Росії, упродовж 1924–1934 рр.

* Горбуров Кирило Євгенович – кандидат історичних наук, докторант відділу по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ при Головні редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 6–6 зв.

обіймаючи послідовно номенклатурні посади завідувача крайового відділу охорони здоров'я й заступника голови крайової Планової комісії у Хабаровську (1924–1928); завідувача Вороного облздороввідділу (1928–1931); керівника облздороввідділу Московської області (1931–1932); у розпорядженні Військово-санітарного управління РСЧА у Москві (1932–1933); заступника начальника Санітарного управління Наркомату шляхів сполучення СРСР у Москві (1933–1934). Нарешті, у травні 1934 р. Валентин Петрович Радін-Уцехівський повернувся в Україну, отримавши призначення на посаду директора республіканського медичного видавництва – «Медвидаву» Наркомату охорони здоров'я УСРР².

На підставі рішення Секретаріату ЦК КП(б)У й за особистим дорученням П. П. Постишева у жовтні – на початку листопада 1934 р. відбулася ревізія видавництв «Радянська школа», «ЛІМ» («Література і мистецтво») та «Медвидав». 6 листопада 1934 р. нарком фінансів УСРР О. О. Рекіс доповідав секретареві ЦК КП(б)У П. П. Постишеву підсумки цієї перевірки, яка, мовляв, виявила «явища безгосподарності, зловживань, збитковості й т. ін.»³.

У розгорнутому меморандумі за результатами ревізії трьох видавництв діяльності республіканського медичного видавництва, яке лише упродовж півроку очолював В. П. Радін (з травня 1934 р.), приділялося порівняно менше уваги, аніж значно потужнішим «Радянській школі» й «ЛІМ». Однак й щодо відомчого наркомздоровівського видавництва стверджувалося, що стан у ньому

«свідчить про безгосподарність, відсутність керівництва з боку наркомату (Наркомздоров'я), що спричинило 1933 р. збитки й не лише не виправлено 1934 р., але, за усіма даними, у поточному році стан справ ще більше погіршився»⁴.

Констатувалося, що промфінплан 1933 р. «Медвидав» виконав лише на 59,8 %, а загальні збитки за той самий рік становили

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 433, арк. 87.

³ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 6441, арк. 132.

⁴ Там само, арк. 136.

256 тис. руб.; у першому півріччі 1934 р. план був виконаний на 54 %, що становило 24,7 % річного завдання; зросла собівартість книжкової продукції, збільшилися невиробничі витрати, невиправдано, на думку ревізорів, додатково фінансово заохочувався редакційний апарат⁵.

За підсумками вищезгаданої ревізії Олександр Олександрович Рекіс пропонував Секретаріату ЦК КП(б)У (адресуючись персонально до П. П. Постишева)

«накласти суворе стягнення за безгосподарність й порушення фінансової дисципліни на керівника видавництва “Медвидав” – Радіна»⁶.

Втім, наскільки можна зрозуміти, враховуючи нетривале перебування В. П. Радіна на посаді директора медичного видавництва (неповні півроку), він відбувся лише зауваженням, й партійне стягнення на нього не накладалося. Тим більше, що у тому ж листопаді 1934 р. Валентин Петрович змінив місце праці, очоливши Польський педагогічний інститут у Києві (КППІ)⁷.

Рішення про його призначення на цю посаду визріло у апараті ЦК КП(б)У ще наприкінці літа 1934 р., коли з подачі енкаведистів завідувач відділу культури й пропаганди ленінізму ЦК М. М. Кіллерог адресував секретарям ЦК КП(б)У таємний меморандум у «справі» тодішнього керівника КППІ Юрія Бодняка-Грабського, у якому стверджувалося:

«По материалам НКВД установлено, что директор Польского педагогического института в Киеве – Бодняк – является одним из активных руководителей “ПОВ” на Украине [...]».

Завершувався меморандум традиційною пропозицією «зміцнити керівництво» Польського педагогічного інституту:

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6441, арк. 137.

⁶ Там само, арк. 141.

⁷ Докладніше про цей вищий навчальний заклад див., напр.: Kupczak J.M. *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939* / Janusz M. Kupczak. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 236–238, 321–322; Двірна К.П. *Створення та ліквідація Польського педагогічного інституту в м. Києві в 30-х роках ХХ ст. (архівна розвідка)* / Катерина Петрівна Двірна // Волинські історичні записки. – 2011. – Т. 6. – С. 149–155; та ін.

«Директором Польпедінститута в Києве предлагаю назначить т. Радина, ныне работающего директором Медиздата»⁸.

Після усунення з посади, а невдовзі й арешту Ю. Бодняка тимчасовим виконувачем обов'язків керівника КППІ був призначений завідувач навчальною частиною Польського педінституту Яків Тай, який не спромігся налагодити навчального процесу, а відзначався найбільше інтригами, які лише збурювали колектив. Пропозиція щодо його усунення з керівного становища також була підготовлена у культпропвідділі ЦК КП(б)У:

«Тов. ТАЙ, тво директора Польського Педінституту у Києві, знімається з роботи через хворобливий стан, який не дає йому можливості упоратися з надзвичайно важкою й складною обстановкою у Польпедінституті, яка склалася внаслідок шкідницької діяльності колишнього директора Інституту, нині арештованного БОДНЯКА»⁹.

16 листопада 1934 р. опитом членів Секретаріату ЦК КП(б)У було ухвалено рішення «Про Київський польський педагогічний інститут», у якому йшлося:

«1. Затвердити т[ов]. Радина на директора Київського Польського педагогічного інституту. 2. Звільнити т[ов]. Тая з роботи зав[ідувача] учбової частини інституту. НКО протягом двох днів добрати кандидатуру на зав[ідувача] учбової частини інституту, погодивши її з Культпропом ЦК»¹⁰.

Відповідно до законів функціонування компартійно-радянського режиму, наступного дня, 17 листопада 1934 р., В. П. Радін був призначений директором Київського польського педагогічного інституту наказом наркома освіти УСРР В. П. Затонського. Й, нарешті, до виконання посадових обов'язків Валентин Петрович безпосередньо приступив згідно з власноручно підписаним наказом по КППІ № 111 від 21 листопада 1934 р.¹¹

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6451, арк. 84–85; Горбуров К. *Юрій Бодняк-Гребський (1895–1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві* / К. Є. Горбуров // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2013. – № 1–2 (40–41). – С. 307–309.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 369, арк. 217.

¹⁰ Там само, спр. 349, арк. 85.

¹¹ Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. Р-920, оп. 13, спр. 39, арк. 74.

Новопризначеному керівникові проблемного вищого навчального закладу доводилося вирішувати безліч складних проблем як організації навчального процесу, так і не менш важливих питань матеріально-технічного забезпечення життєдіяльності КППІ.

Проблемою, як і раніше, залишалося питання забезпечення викладання польською мовою усіх дисциплін у цьому «польському» ВНЗ. Особливо це стосувалося професорсько-викладацького складу з українців або росіян, які залучалися до навчального процесу, не маючи належного (або взагалі ніякого) знання польської мови. Валентин Петрович, який вочевидь польською володів на рівні польсько-єврейсько-українського суржика свого рідного містечка (додаткове тому підтвердження – українська мова директорських наказів по КППІ), втім, усіляко заохочував опанування польською мовою викладацьким складом очолюваного ним ВНЗ.

Так, наприклад, у підписаному ним наказі № 67 по Польському педінституту від 10 квітня 1935 р., зокрема, йшлося:

«§ 6. Відвідування лекцій 3 квітня акад. [М. П.] Кравчука й 10 квітня проф. [І. Б.] Селіхановича комісією по наданню права викладати польмовою показало великі досягнення професури в боротьбі за вивчення польмови. На основі встановлення комісією повної можливості вищезазначених товаришів перейти на польську мову викладання дозволити акад. Кравчуку і проф. Селіхановичу викладати польмовою. § 7. Оголошую подяку тт. Кравчуку і Селіхановичу, що дали дійсно більшовицькі темпи в праці над опануванням польмови, і ставлю їх в приклад цілому колективу педагогічному, адмін[істративно]-тех[нічному] персоналу, як і студентам. § 8. Вважаю за потрібне для вищезгаданих товаришів для дальнішого удосконалення знань систематично відвідувати семінар польмови [...]»¹².

¹² ДАК, ф. Р-920, оп. 13, спр. 52, арк. 83.

5 липня 1935 р. директор КППІ подав НКО УСРР кандидатуру (серед двох інших) керівника кафедри математики акад. М. П. Кравчука на персональну ставку. У додатку долучався життєпис ученого і його здобутки як викладача Польського педінституту: «Акад. КРАВЧУК М.П. Керівник Кафедри математики, багато працює над налагодженням роботи Кафедри математики, бере участь у громадському житті Інсти-

Традиційними проблемами Польського педагогічного інституту у Києві були низька загальноосвітня підготовка його слухачів (втім, характерна для загалу «нового радянського студентства»), неналежне знання (або й незнання) ними польської мови, перманентний брак кваліфікованого професорсько-викладацького складу (проблем додавали систематичні енкаведистські «чистки» й арешти), незадовільне матеріальне забезпечення, брак навчально-лабораторних приміщень й навчальної літератури, відсутність органічного зв'язку з «материковою» Польщею, табуйованою більшовицькою пропагандою. До речі, на ці особливості КППІ неодноразово звертали увагу представники дипломатичного корпусу II Речіпосполитої у Києві¹³.

Характерне у цьому відношенні звернення директора Польського педінституту у Києві В. П. Радіна до заступника наркома освіти УСРР А. А. Хвилі, датоване тим самим 10 квітня 1935 р. У листі йшлося:

«З огляду на те, що студенти нинішнього III курсу мовно-літературного факультету прийшли до інституту переважно з освітою за семирічку, не знаючи польови, їх сьогодні ще 30 % студентів – мають “незадовільно” з орфографії і стилістики, що основної профільуючої дисципліни – польської літератури – не слухали за відсутністю викладачів, не закінчили курсу теоретичного мовознавства (знято викладача) та взагалі підготовка ще недостатня настільки, що більшість студентів не зможуть писати

туту. Внаслідок наполегливої праці над опануванням польови, з початку II семестру перейшов на викладання польовою, був відзначений за це ухвалою Трикутника Інституту і наказом Директора.

Соцпоходження – син службовця (землеміра), українець, рік народж. 1892, в арміях ні в жодної не служив, має вищу освіту (Київський Університет), працює над питаннями математики з 1904 р., у вищій школи працює з 1917 р., має понад 130 наукових праць і статтів, не рахуючи великої кількості рецензій і дрібних заміток. З 1929 р. – дійсний член УАН. [М. КРАВЧУК]» (ДАК, ф. Р-920, оп. 11, спр. 4, арк. 164–165).

¹³ Див., напр.: *Informacja Konsulatu Polskiego w Kijowie na temat kształcenia nauczycieli w Polskim Instytucie Pedagogicznym i działalności innych polskich instytucji kulturalnych w Kijowie*, 3 stycznia 1933 r. // *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów*. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1998. – Т. I. – S. 260–262.

дипломові праці. Подібний стан ми маємо на курсах хемічному та біологічному, де програмовий матеріал буде до повного 4-х річного курсу пройдено лише відсотків на 72. Рівень студентів низький. На хемічному курсі за відсутністю кваліфікованого методиста методики викладання хемії не пройдено.

Просимо дозволити III курс мовно-літерат[урного] фак-ту, хемічн[ого] та біологічного в 1934/35 р. не випускати.

Вважаємо, що для задовільної підготовки вчителів з вищезазначених фахів потрібно продовжити строк навчання на один рік. Просимо це санкціонувати»¹⁴.

Однією з студенток Польського педагогічного інституту у Києві була Олена Станіславівна Ейсмонт, згодом відомий вітчизняний історик О. С. Компан (1916–1986)¹⁵. До київського ППІ Олену Ейсмонт привела необхідність – уродженка м. Єнакієво у Донбасі, вона закінчила у рідному місті семирічку й дворічний педагогічний технікум. Отримавши (як на той час) середню спеціальну освіту, О. Ейсмонт поїхала до Києва й вступила одразу на другий курс Українського інституту лінгвістичної освіти (УІЛО) (англійське відділення). Завершити навчання й отримати диплом з англійської філології їй завадило урядове рішення 1934 р. про перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва. Нова/стара українська столиця очікувала напливу чиновництва з Харкова, яке треба було терміново розмістити у місті над Дніпром. Відтак «зайві» й «другорядні» навчальні заклади (принаймні частково) були відправлені до Харкова, куди помандрував й київський УІЛО. О. Ейсмонт вирішила залишитися у Києві, тим більше, що з'явилася відповідна нагода.

28 вересня 1933 р. директор Польського педагогічного інституту у Києві Ю. Бодняк звернувся з листом до сектору кадрів НКО УСРР та культпропвідділу (КПВ) ЦК КП(б)У, оскільки у ввіреному йому ВНЗ утворився «кадровий прорив» у професорсько-викладацькому й студентському складі. Попри усі намагання керівництва інституту, йому не вдалося цілковито

¹⁴ ДАК, ф. Р-920, оп. 11, спр. 4, арк. 115.

¹⁵ Докладніше про неї див., напр.: *Історик Олена Компан: Матеріали до біографії* / Упоряд. Я. Компан. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 532 с.: іл.

укомплектувати перший курс ППІ, а насамперед – поповнити другий й третій курси, які зазнали численних втрат студентського складу внаслідок перманентних партійно-політичних й оперативно-чекістських «чисток», постійних народногосподарських мобілізацій й перекидання недовчених педагогів на вакантні учительські посади у польській школі республіки¹⁶. Юрій Дмитрович просив «керівні органи» дати директиву щодо поповнення ППІ студентами-поляками з інших вищих навчальних закладів республіки гуманітарного профілю. У його листі, зокрема, йшлося:

«Найвний склад польського студентства в ідеологічних українських вузах значний. Можна було б лише у самому Києві, жартуючи, поповнити розбиті чисткою групи на II-му й III-му курсах за рахунок поляків – студентів відповідних профілів, не кажучи вже про вузи інших міст. Однак ми тут зустрілися з впертим небажанням дирекцій цих вузів не лише допомогти нам у цьому, а й прямим небажанням відпустити цих студентів»¹⁷.

Втручання КПВ ЦК КП(б)У й НКО УСРР допомогло переломити (принаймні тимчасово) ситуацію у Польському педінституті. Так, зокрема, 9 квітня 1934 р. секретар УІЛО інформував керівництво КППІ:

«Укр[аїнський] Ін[ститу]т Лінгвістич[ної] Освіти при цьому насилає справи тт. Ейсмонт та Зіневич, які відряджені до В[і]н[ститу]ту на навчання згідно ухвали НКО»¹⁸.

¹⁶ Див. докладніше: Горбуров К. *Переддень «Великого Терору» у Польському педагогічному інституті у Києві* / Кирило Горбуров // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого Терору» в СРСР: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 90–106; Горбуров К. *Юрій Бодняк-Грабський (1895–1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві* // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2013. – № 1–2 (40–41). – С. 294.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 335, арк. 21; Горбуров К. *Юрій Бодняк-Грабський (1895–1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві*. – С. 295.

¹⁸ ДАК, ф. Р-920, оп. 2, спр. 36 (особова справа студентки Ейсмонт Олени Станіславівни), арк. 3.

Відтак Олена Ейсмонт стала студенткою третього курсу гуманітарного факультету (історичного відділу) Польського педагогічного інституту у Києві.

Попри частково польське походження (батько – залізничний технік Станіслав Йосипович Ейсмонт – поляк; мати – Любов Миколаївна Назарова – росіянка) й анкетне декларування себе полькою¹⁹, Олена Ейсмонт (типово для багатьох русифікованих поляків) польською мовою володіла незадовільно. Однак навчалася вона старанно й, зокрема, прагнула опанувати батьківською мовою. Принаймні у наказі № 48 по ППІ від 8 березня 1935 р. за підписом директора вищого навчального закладу В. Радіна про преміювання «до дня 8-го березня за кращі показники виробничої та громадської роботи» згадувалася й «студентка-ударниця» О. Ейсмонт:

«1) *Ейсмонт О.* – студ[ентка] III [курсу] іст[оричного відділу], чл[ен] ЛКСМУ, по соцстану службовець. Оцінки з усіх дисциплін добрі, польмова “зд.” [“задовільно”]. Зліквідувала “нз.” [“незадовільно”] з польмови. Здала повністю військово-технічний екзамін, – преміювати матерією на шовкову блузку [...]»²⁰.

Була відзначена О. Ейсмонт серед «студентів-ударників» й у наказі В. Радіна по ППІ № 84 від 9 травня 1935 р. –

«До дня ударника – 1-го Травня, за гарні показники в виробничій та громадській праці»²¹.

Після ліквідації восени 1935 р. Польського педагогічного інституту у Києві (його трансформування у Польське відділення при Київському (українському) педінституті) О. Компан завершувала своє навчання на історичному факультеті Київського державного університету (1936 р. вступила на третій курс, отримала диплом 1939 р.), а з вересня 1947 р. стала аспіранткою Інституту історії України АН УРСР, згодом захистила докторську дисертацію, стала старшим науковим співробітником й 1972 р.

¹⁹ ДАК, ф. Р-920, оп. 2, спр. 36, арк. 1.

²⁰ Там само, оп. 13, спр. 52, арк. 53.

²¹ Там само, арк. 100, 104.

була звільнена як «неблагонадійна» з Інституту історії «за скороченням штатів»²².

20 вересня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У у таємному рішенні «Про польські школи» ухвалило, по суті вже підбиваючи підсумки кампанії по скороченню мережі польських шкіл у республіці:

«1. У зв'язку з тим, що польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у районах з переважаючим українським населенням або населенням, яке розмовляє переважно українською мовою [...], запропонувати комісії у складі тт. Попова М.М. (скликання), Затонського, Ільїна, Чернявського, Дитюка й Карпова розробити проект пропозицій щодо реорганізації штучно створених польських шкіл й переведення їх на українську мову. Залишити польські школи лише у тих селах, де основна маса населення за походженням є польською; створити польські комплекти в українських школах тих сіл, де є компактні маси польського населення [...]. 2. Доручити тт. Попову М.М. та Балицькому замінити усіх учителів-націоналістів у польських школах й польських комплектах українських шкіл радянськими

²² В особовому листку з обліку кадрів (5 березня 1969 р.) Олена Станіславівна зазначала, що вільно володіє українською, російською та польською мовами, читає й перекладає з чеської, болгарської, англійської (Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 1-ос, спр. 866 [особова справа старшого наукового співробітника Компан Олени Станіславівни], арк. 5).

На початку вересня 1972 р. О. С. Компан була «скорочена за штатним розписом», згідно наказу № 152 від 12 вересня 1972 р. по Інституту історії АН УРСР за підписом його директора акад. АН УРСР А. Д. Скаби, у відповідності, мовляв, «з Постановою Бюро Президії Академії наук Української РСР від 31 липня 1972 р. № 294 «Про дальше вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ Секції суспільних наук АН УРСР» – пункту 3 – про скорочення бюджетного фонду заробітної плати на 4 проценти та рішення Місцевого комітету Інституту історії АН УРСР від 12 вересня, протокол № 18 [...]» (НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 1-ос, спр. 866, арк. 1); див. також: Компан Олена Станіславівна (нар. 19.03.1916, м. Єнакієве Донец. обл. – пом. 17.07.1986, м. Київ) – історик. Учасник укр. нац.-культ. відродження, укр. правозах. руху // Рух опору в Україні: 1960–1990: Енциклопедичний довідник. – 2-ге вид., доповн. / Редкол.: Осип Зінкевич (голов. ред.) та ін.; передмова Осипа Зінкевича, Олеса Обертаса; [Музей-архів і документальний центр українського самвидаву при вид-ві «Смолоскип»]. – К.: Смолоскип, 2012. – С. 360–361.

учителями [...]. 3. Доручити комісії т. Попова М. М. – у зв'язку з реорганізацією польських шкіл, що намічається, – внести пропозиції щодо реорганізації Київського польського педагогічного інституту»²³.

Нарешті 29 вересня 1935 р. вищезгадана комісія на чолі з третім секретарем ЦК КП(б)У М. М. Поповим запропонувала проект рішення ЦК «Про польський педагогічний інститут», затверджений опитуванням членів Політбюро ЦК КП(б)У як постанова Політбюро. Документ був виконаний рідною мовою ініціатора антипольських (й насамперед антиукраїнізаційних) заходів – другого секретаря ЦК КП(б)У, сталінського намісника України П. П. Постишева:

«1. Учitando потребность существующих польских школ на Украине в педагогах, считать нецелесообразным иметь специальный педагогический польский институт с количеством обучающихся в нём до 700 чел.

Ликвидовать польский педагогический институт, создать вместо него отделение при Киевском педагогическом институте на 100 чел., что полностью удовлетворит потребность в подготовке учителей для школ на польском языке.

2. Для ликвидации польского педагогического института и отбора из 700 чел., обучающихся в ликвидируемом польском педагогическом институте, ста человек для польского отделения при Киевском педагогическом институте – создать комиссию в следующем составе: тт. Дитюк (председатель), Карпов, Геплер. Срок работы комиссии – 10 дней»²⁴.

Ця ж комісія мала розподілити решту студентів КППІ, який ліквідовувався, по інших навчальних закладах УРСР – «з урахуванням бажання студентів». Будинок Польського педагогічного інституту передавався Інституту червоної професури, а його частина віддавалася під студентський гуртожиток Польського відділення Київського педагогічного інституту²⁵.

17 жовтня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У повернулося до справи розподілу нерухомого майна КППІ, розглянувши питан-

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 25, арк. 89–89 зв.

²⁴ Там само, арк. 104.

²⁵ Там само.

4. Заборонити студентам під час лекцій ходити та співати по коридорах. 5. Попередити студентів, що за порушення елементарних правил, встановлених по інституту, до винних будуть вжиті найрішучіші заходи аж до виключення з інституту. 6. Просити парткомітет, КСМ та профорганізації розгорнути відповідну роботу навколо зміцнення дисципліни та піднесення культури серед студентів»²⁸.

На початку жовтня 1935 р. рішення Політбюро ЦК КП(б)У щодо ліквідації КППІ було доведено його директору. Перші ознаки такої поінформованості керівника Польського педінституту зустрічаємо у наказі по ВНЗ № 168 від 8 жовтня 1935 р., у § 4 якого йдеться:

«В зв'язку з реорганізацією Польського педінституту оголошую до відому всього адміністративно-технічного персоналу, що з 19 жовтня з роботи їх звільнюється»²⁹.

Цей параграф наказу, щоправда, згодом, було перекреслено, а звільнення технічного персоналу – відтерміновано. Тим не менше, увесь жовтень й листопад Валентин Петрович постійно підписував накази про звільнення професорсько-викладацького складу (26 жовтня 1935 р. – звільнення 46 лекторів ВНЗ) й допоміжного персоналу Польського педінституту. Нарешті, наказом № 182 від 25 листопада 1935 р. були звільнені працівники бухгалтерії (4 особи, завідувач господарством й секретарка інституту)³⁰.

5 грудня 1935 р. опитуванням членів Секретаріату ЦК КП(б)У В. П. Радін був затверджений завідувачем Польського відділення Київського педагогічного інституту³¹.

Вже наприкінці своєї директорської каденції на посаді очільника КППІ В. П. Радін-Уцехівський був додатково обтяжений цензорськими обов'язками. Так, 28 вересня 1935 р. на засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У було заслухано інформацію секретаря ЦК П. П. Постишева «Про регулярний перегляд польських і німецьких газет». Було ухвалено наступне рішення:

²⁸ ДАК, ф. Р-920, оп. 13, спр. 50, арк. 2.

²⁹ Там само, арк. 4 зв.

³⁰ Там само, арк. 8–9, 10 зв.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 385, арк. 201.

«Визнати за потрібне регулярний перегляд центральних, обласних і районних польських, німецьких, єврейських, болгарських і інших нацменгазет – відділом друку й видавництва ЦК КП(б)У, доручивши т[ов]. [К. І.] Топчієву періодично інформувати секретарів ЦК КП(б)У про наслідки перегляду цих газет.

Затвердити для щоденного перегляду польських газет т[ов]. Радіна (директор Польського педінституту) і Хінчину (інструктор відділу шкіл і ВИШів ЦК КП(б)У) та німецьких газет – т[ов]. [Л. А.] Гіттеля й Кете Поль.

Запропонувати т[ов]. Гіттелю, Кете Поль, Радіну та Хінчині негайно повідомляти відділу друку й видавництва ЦК КП(б)У про всі недоліки, що вони їх знайдуть в газетах»³².

Цензорські доручення Валентин Петрович виконував й наступного року. Так, наприклад, 2 березня 1936 р. Секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про уповноваженого Головліту для контролю за польською газетою “Глос Радзецькій”», ухваливши:

«Затвердити тов. РАДІНА В. П. уповноваженим Головліту для контролю за газетою “Глос Радзецькій” по сумісництву з роботою в Педінституті»³³.

4 березня того ж року той самий Секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про перегляд і вилучення забороненої іноземної літератури». Відповідним рішенням декретувалося упродовж місяця

«вилучити з бібліотек та книгосховищ, де є іноземна література, всі книги, журнали і газети, що заборонені до розповсюдження в СРСР».

Перевірку й вилучення забороненої літератури мали здійснювати органи Головліту та НКВД. У переведенні цієї роботи Головліту «для допомоги» виділялася група осіб, серед них й В. П. Радін-Уцехівський. Насамкінець у рішенні йшлося:

«4. Обкомам відібрати перевірених членів партії, які знають іноземні мови, на допомогу облітам для переведення очистки та перевірки бібліотек області, де є іноземна література. 5. Від перевірки і вилучення звільняються бібліотеки: ЦК КП(б)У, Раднарком УССР, Уповнаркомзаксправ, УАМЛІН та НКВС УССР»³⁴.

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 385, арк. 21.

³³ Там само, спр. 429, арк. 191.

³⁴ Там само, спр. 421, арк. 201.

Головлітівські повноваження щодо контролю за республіканською польськомовною газетою «Głos Radziecki» мали для Валентина Петровича дещо несподівані наслідки. Службові контакти з її редактором А. Д. Зільбербергом, а через нього й з численною кореспонденцією цього польськомовного часопису, а відтак й інформацією «з місць», дозволили колишньому директору КППІ скласти собі виразніше уявлення про ситуацію на «фронті» радянського будівництва серед «польських трудящих мас» УСРР (вірніше – про занепад, а то й крах цієї роботи).

9 березня 1936 р. завідувач Польського відділення Українського педагогічного інституту у Києві В. Радін адресував секретарям ЦК КП(б)У П. П. Постишеву та М. М. Попову доповідну записку «Щодо стану окремих ділянок польської роботи»³⁵.

Автор меморандума вважав за свій обов'язок довести до керівництва ЦК КП(б)У занепокоєння ситуацією на «фронті» «польської роботи» в УСРР, оскільки, на його думку, «ділянка ця не має повсякденного керівництва, й усі недоліки використовуються ворогом»³⁶:

«Вважаю за необхідне довести до Вашого відома щодо стану на окремих ділянках польської роботи.

Ділянка ця не має повсякденного керівництва, й усі недоліки використовуються ворогом:

1. За даними Наркомосу, в областях, крім Київської й Вінницької, потрібно для польських початкових шкіл 37 учителів.

Даних по Вінницькій й Київській областях немає.

При мені тов. КОПЕЛЬОВИЧ (Відділ шкіл [ЦК КП(б)У]) запитував апарат Київського обкому – обіцяли відомості зібрати.

Поки заходів щодо комплектування шкіл не вжито, а низка можливостей є (використання студентів колишнього третього курсу [Київського] польського Технікуму, які закінчують цього року /грунтовно їх перевіривши/, організація курсів). І це слід зробити зараз, щоби встигнути до початку [навчального] року.

³⁵ Уперше на цей документ В. Радіна звернув увагу О. С. Рубльов у статті 1995 р. Див.: Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки / О. С. Рубльов, В. Ф. Репринцев // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 142.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 431, арк. 56.

У секретаріаті ЦК КП(б)У тов. П. П. ПОСТИШЕВУ
тов. Н. Н. ПОПОВУ

Считаю необходимым поставить Вас в известность о состоянии
на отдельных участках польской работы.
Участок этот не имеет повседневного руководства и все недо-
четы используются врагом.

1. По данным Наркомпроса в областях кроме Киевской и
Винницкой требуется для польских начальных школ 37 учителей.
Данных по Винницкой и Киевским областям нет.
При мне тов. КОПЕЛЬОВИЧ /Отдел школ/ запрашивал аппарат
Киевского Обкома - обещали сведения собрать.

Пока мер к комплектованию школ не принято, а ряд воз-
можностей имеется / использование студентов бывшего III курса польского
Техникума оканчивающих в этом году /основательно их проверивши /орга-
низацию курсов

И это нужно сделать сейчас, чтобы успеть к началу года.

2. Учебники для польских школ - имеются не все / так не
хватает учебников по польскому языку, хрестоматий /.

3. Реорганизованный из Института польский пролет. культуры
- кабинет при УАН"е не функционирует.

4. Библиотека этого Института / 26.000 томов польской
литературы / лежит неразобранной в подвалах библиотеки УАН"е.

Все это по моему происходит по-тому, что организации
бдительность подменяют нежеланием прикасаться к польским делам. Польское
отделение, Украинского Педагогического Института сдали мне на руки и с
тех пор / Пятый месяц / никто и не проявлял к нему интереса.

Эти факты проверены. Кроме того, по сведениям редакции
/сообщил редактор, глоса редакционного / тов. ЗИЛЬБЕРБЕРГ /

Меморандум В. Радіна «Щодо стану окремих ділянок польської роботи»,
9 березня 1936 р.

2. Підручники для польських шкіл – є не усі (так, бракує підручників з польської мови, хрестоматій).

3. Реорганізований з Інституту польської пролет[арської] культури кабінет при УАНі не функціонує.

4. Бібліотека цього Інституту (26 000 томів польської літератури) лежить нерозібраною у підвалах бібліотеки УАНу»³⁷.

Валентин Петрович подавав й власне тлумачення такого ставлення до «польської роботи» у республіці, притлумлено натякаючи на низку сфабрикованих республіканськими енкаведистами «справ» «польського антирадянського підпілля», у вир яких було втягнуто упродовж 1933–1935 рр. сотні громадян УСРР польської національності, в тому числі студентів польських педтехнікумів, Київського Польського педагогічного інституту, Науково-дослідного Інституту польської пролетарської культури у Києві, численні педагоги польських шкіл УСРР³⁸. Відтак, навчання у польськомовних навчальних закладах, участь у «радянській польській роботі» дедалі більше у масовій свідомості асоціювалося з приналежністю до «групи ризику» – кола осіб, які з великою вірогідністю мали потрапити до категорії жертв репресій за національною ознакою.

Отже, у листі В. Радіна наголошувалося:

«Усе це, по-моєму, відбувається тому, що організації пильність підмінюють небажанням або й острахом доторкатися до польських справ. Польське відділення Українського педагогічного інституту здали мені на руки, й з того часу (п'ятий місяць) ніхто й не поцікавився його життям.

Це факти перевірені. Крім того, за відомостями редакції [“Głos Radziecki”] (повідомив редактор “Глоса радецького” тов. ЗІЛЬБЕРБЕРГ), мали місце наступні факти:

1. Поширення польської газети зустрічає спротив в окремих районах з боку РПК.

2. У одній із Сільрад було вивішене гасло польською мовою (вирізане з [московської] “Трибуни Радецькой”), а потім було зняте за розпорядженням Парткомітету.

3. Уже після перегляду мережі польських шкіл, нещодавно закрили [польську] школу у Казатині. У Вінниці зайняли приміщення польської школи»³⁹.

Підсумовуючи меморандум «Щодо стану окремих ділянок польської роботи», його автор висував тезу щодо вірогідної «доцільності й потрібності» вищезгаданих заходів компартійної номенклатури республіки різного рівня у царині згортання «політики коренізації» стосовно польського населення УСРР. Однак особиста думка Валентина Петровича лунала виразною антитезою вищезгаданих «доцільності й потрібності» перерахованих «ліквідаційних заходів»:

«Можливо, це – небажання мати установи, що вимагають ретельної уваги й турбот, або пряме викривлення нашої національної політики.

Ворог використовує й помилки наші, до них додає свої вигадки й усе це широко розносить.

Ці розмови й серед наших студентів, й серед колишніх працівників і студентів Польського інституту.

Вважаю за необхідне Ваше втручання й вказівки щодо організації цієї роботи.

Я стикаюся з цими питаннями, інформую зав[ідувачів] від[ділами] ЦК, але не бачу руху»⁴⁰.

На це звернення В. П. Радіна керівництво ЦК КП(б)У, принаймні спершу, відреагувало доволі мляво. Так, 15 березня 1936 р. Оргбюро ЦК КП(б)У «взяло до відома» повідомлення третього секретаря ЦК М. М. Попова, який інформував присутніх щодо «записки т. Радіна від 9.III.1936 р.»,

«що з цих питань, які порушені в листі т. Радіна, вжито відповідних заходів»⁴¹.

До цього питання Оргбюро ЦК КП(б)У змушене було повернутися влітку 1936 р. Так, 25 липня 1936 р. було ухвалено постанову ЦК КП(б)У «Про стан партійної роботи й культурне обслуговування у районах і селах з німецьким та польським населенням». Тоді, заслухавши інформацію з місць компактного

³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 431, арк. 56.

³⁸ Див., напр.: Горбуров К. *Переддень «Великого Терору» у Польському педагогічному інституті у Києві*. – С. 90–106.

³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 431, арк. 56–57.

⁴⁰ Там само, арк. 57.

⁴¹ Там само, спр. 422, арк. 42.

проживання німецького й польського населення республіки, Оргбюро ЦК визнало

«цю роботу Одеського, Дніпропетровського, Київського й Вінницького обкомів незадовільною й роботу обкомів комсомолу цих областей недостатньою».

Одночасно констатувалося, що й

«відділи ЦК КП(б)У цілком недостатньо займаються цією роботою, не надають практичної допомоги місцевим парторганізаціям у справі постановки роботи серед німецького й польського населення»⁴².

Відтак ЦК КП(б)У зобов'язував міськкоми і райкоми партії,

«не послаблюючи пильності й рішучої боротьби щодо викриття та ліквідації решток польсько-німецької фашистської агентури, зосередити увагу на проведенні повсякденної масово-політичної роботи й культурному обслуговуванні основної маси національних меншин польської й німецької національностей»,

а також запропонував здійснити низку «практичних заходів»⁴³.

Вірогідно, Валентину Петровичу вже не було відомо про вищезгадану ухвалу Оргбюро ЦК КП(б)У від 25 липня, оскільки 11 червня 1936 р. він виїхав на кількомісячну перепідготовку до Медичної академії у Ленінграді, маючи, вочевидь, намір повернутися до свого фаху хірурга. Вже під час арешту колишній директор Польського педінституту у Києві свідчив, що упродовж 1934–1935 рр. у розмовах з завідувачем культпропу ЦК КП(б)У М. М. Кіллерогом⁴⁴ неодноразово порушував питання про своє повернення на роботу за спеціальністю, висловлюючи обґрунтоване невдоволення ставленням до себе керівних партійних органів як до фахівця й старого члена партії⁴⁵. Після повернення з Ленінграда Валентин Петрович мав розмову з третім секретарем ЦК КП(б)У М. М. Поповим, якому також вис-

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 443, арк. 62.

⁴³ Там само, арк. 62–66.

⁴⁴ Докладніше про нього див., напр.: Наберухін А. *Один з псевдотроцькістів*: [М. М. Кіллерог] / Аркадій Наберухін // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 341–355.

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 12.

ловив своє наполегливе бажання повернутися до системи охорони здоров'я й працювати за фахом. Однак Микола Миколайович з'ясував співбесіднику, що той має лише дві альтернативи – або залишатися працювати керівником Польського відділення Київського педінституту або ж перейти до республіканського Радіокомітету. Валентин Петрович віддав перевагу останній пропозиції⁴⁶.

2 листопада 1936 р. ухвалою Політбюро ЦК КП(б)У В. П. Радін-Уцехівський був призначений начальником сектору мовлення мовами національних меншин (нацменмовлення) Українського комітету радіомовлення із одночасним звільненням його «від інших робіт»⁴⁷.

Українські сторінки біографії В. П. Радіна-Уцехівського давали можливість репресивним органам інкримінувати йому декілька «серйозних» обвинувачень. Найвірогіднішою, здавалось би, виглядала «польська лінія» – тобто віртуальна приналежність до «Польської військової організації» («ПОВ») або ж потурання «контрреволюційним елементам» у керованому Валентином Петровичем Польському педінституті у Києві (тобто торований шлях його попередника Ю. Бодняка-Грабського). Однак не менш «перспективною» виглядала й «троцькістська лінія», під прикриттям якої у республіці 1935–1936 рр. відбувся ряд гучних арештів представників партійної й наукової номенклатури.

16 липня 1937 р. Валентин Петрович був виключений з партії «за зв'язок з контрреволюційним троцькізмом». Лише через місяць – 11 серпня 1937 р. – був підписаний «польський наказ» НКВД СРСР № 00485.

Антитроцькістську кампанію у республіканському Радіокомітеті ініціювала Москва. Упродовж 9–28 липня 1937 р. у центральному партійному органі – «Правде» – з'явилося вісім замовних публікацій, які закликали навести «більшовицький лад» у республіканському радіомовленні⁴⁸. У першовитоків кам-

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 17.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 433, арк. 85.

⁴⁸ Див.: Певзнер Гр. *Кто руководит радиовещанием на Украине*: От специального корреспондента «Правды» // Правда. – 1937. – 9 июля. –

панії стояв якийсь позапартійний «громадянин Шухман» – співробітник київської «Пролетарської правди», настійливі «сигнали» якого, приглушені, на його думку, у Києві, нарешті були сприйняті у Москві⁴⁹.

Публікація спеціального кореспондента «Правды» Григорія Певзнера дала старт цій кампанії. «Обвинувальний висновок» правдиста на адресу республіканських радіомовників формулювався таким чином:

«Деятельность Всеукраинского радиокомитета должна привлечь к себе самое пристальное внимание. Вот уже год как не прекращаются сигналы о вражеской работе в радиовещании. Странно только, что из этих сигналов не делают большевистских выводов.

Обратимся к фактам.

24 августа прошлого года в Киеве транслировался из Москвы приговор Военной коллегии Верховного суда СССР над троцкистско-зиновьевской бандой. Вслед за передачей приговора

№ 187. – С. 6; *Собрание киевского партийного актива* // Правда. – 1937. – 13 июля. – № 191. – С. 4; Фоменко Е. *Ещё раз об украинском радиовещании*: От киевского корреспондента «Правды» // Правда. – 1937. – 15 июля. – № 193. – С. 6; *Странное бездействие*: [Дважды уже в последнее время «Правда» писала о вражеской работе в радиокомитетах на Украине] // Правда. – 1937. – 17 июля. – № 195. – С. 4; Глазов Л. *Только ли безопасность?*: [В радиовещании на Украине неблагополучно] // Правда. – 1937. – 20 июля. – № 198. – С. 4; *Навести большевистский порядок в радиовещании*: [Редакционная] // Правда. – 1937. – 22 июля. – № 200. – С. 1; Гикало, секретарь Харьковской обкома КП(б)У. *О радиовещании в Харьковской области*: По следам материалов «Правды» // Правда. – 1937. – 22 июля. – № 200. – С. 6; Крашаныця. *Как поставлено радиовещание в Чернигове* // Правда. – 1937. – 28 июля. – № 206. – С. 6.

⁴⁹ Редакційна стаття «Правди» повчально стверджувала з цього приводу: «В радиовещании пора навести твердый большевистский порядок [...]». Большую помощь в этом деле оказывают [...] массы радиослушателей, партийных и непартийных большевиков, своими замечаниями, советами, сигналами. Добивался же упорно разоблачения вражеских элементов в радиовещании Украины беспартийный гражданин Шухман. Он не мог добиться этого в Киеве – мешала глухота местных газет и организаций. Тогда он поехал в Москву, и здесь его сигналы были приняты [...]» (див.: *Навести большевистский порядок в радиовещании*: [Редакционная] // Правда. – 1937. – 22 июля. – С. 1) (виділення у тексті статті).

студия Всеукраинского радиокомитета, под видом общеобразовательного концерта, стала передавать траурную музыку.

Какие выводы сделали украинские руководящие организации из этого факта? Никаких. Всё ограничилось приказом по радиокомитету. Виновные в этой преступной передаче [...] отделались кое-какими формальными взысканиями [...]. 31 января [1937 г.], после передачи приговора Военной коллегии Верховного суда СССР над троцкистской бандой Пятакова и других⁵⁰, Харьковская радиостанция РВ-4 передала траурный марш. Одновременно этот же марш передала студия Молдавского радиокомитета [...]. Совсем недавно, 12 июня текущего года, во время трансляции из Москвы «Последних известий», в которых сообщался текст приговора над шпионами Тухачевским, Якиром и другими, радиостанция имени Косиора в Киеве была неожиданно выключена на всё время передачи приговора, якобы по техническим причинам.

Этот перечень вражеских проделок далеко не полный. Можно ли после всего этого сомневаться, что в радиокомитетах Украины действует вражья организация?! [...] Нынешнее состояние радиовещания на Украине требует немедленного и серьёзного вмешательства ЦК КП(б)У⁵¹.

Змушені реагувати на цю критику з Центру, 19 липня 1937 р. члени Політбюро ЦК КП(б)У опитом ухвалили рішення «Про стан Радіокомітету УРСР». Постанова ЦК розпочиналася з грізної констатації:

«ЦК КП(б)У встановлює, що матеріали, вміщені в «Правде» 9-го, 15-го і 17-го липня 1937 р. про стан радіомовлення на Україні, цілком підтвердились.

Перевіркою встановлено, крім того, ряд нових фактів використання радіомовлення ворожими елементами як в Радіокомітеті УРСР, так і в ряді обласних радіокомітетів.

Радіокомітет УРСР і обласні радіокомітети засмічені ворожими елементами. В складі працівників цих апаратів є також чима-

⁵⁰ Йшлося про сфабриковане судилище у Москві у «справі» так званого «Паралельного антирадянського троцькістського центру» (23–30 січня 1937 р.).

⁵¹ Певзнер Гр. *Кто руководит радиовещанием на Украине*: От специального корреспондента «Правды» / Гр. Певзнер // Правда. – 1937. – 9 июля. – № 187. – С. 6.

ло випадкових людей і осіб, що зовсім не відповідають своєму призначенню [...]. Колишній голова Радіокомітету Кулик І.Ю.⁵² не тільки не вжив заходів до очищення Радіокомітету від ворожих елементів, але припустив дальніше його засмічення. Нинішній голова Радіокомітету Грекул І.М. не вжив заходів по зміцненню роботи Радіокомітету й очищенню його апарату, не реагував на ворожі вихватки при пересиланні важливіших повідомлень. Колишній завідувач культурно-освітнього відділу ЦК КП(б)У Червоний [С.Л.], під головуванням якого працювала комісія по перевірки й зміцненню апарату Радіокомітету, нічого не зробив щодо викриття ворогів, які орудували в Радіокомітеті [...]⁵³

За преамбулою, у якій констатувався «розвал роботи» Радіокомітету УСРР й «засміченість» його апарату «ворожою агентурою», слідували оргвисновки:

«ЦК КП(б)У ухвалює:

1. Кулику І.Ю. – кол[ишньому] голові Радіокомітету УСРР – за те, що він за час своєї роботи не тільки не вжив заходів до очищення Радіокомітету від ворожих елементів, але припустив поновлення на роботі людей, усунутих за ворожі вихватки (Сопелкін, Родкіна), і дальніше засмічення апарату Радіокомітету, – оголосити сувору догану з попередженням.

Зняти Кулика І.Ю. з роботи директора Партвидаву ЦК КП(б)У.

2. Голову Радіокомітету Грекуна І.М. за те, що не вжив заходів по налагодженню роботи й очищенню апарату Радіокомітету, не реагував на контрреволюційні вихватки при пересиланні важливіших повідомлень та за приховання від партії своїх троцькістських виступів у 1923 р. – з роботи зняти і з лав партії виключити»⁵⁴.

Позбулися посад й керівники структурних підрозділів Радіокомітету УСРР:

⁵² Докладніше про нього див., напр.: Рубльов О. *Іван Кулик (1897–1937): український поет, компартійний урядовець, «літературний генерал»: портрет особи у тоталітарному інтер'єрі* / О. Рубльов // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика* / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 15. – С. 45–62.

⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 440, арк. 20–21.

⁵⁴ Там само, арк. 21.

«3. За припущення ворожих вихваток при пересиланні важливіших матеріалів – зняти з роботи таких працівників Радіокомітету: *Завідувача сектору радіомовлення для національних меншостей* – Радіна В.П.

Завідувача відділу музичних пересилань – Губермана П.М.

Завідувача відділу літературно-драматичних пересилань – Спектора Б.М. [...]»⁵⁵ (виділення наше. – К. Г.).

Окремою постановою Політбюро ЦК КП(б)У «негайно усувалися» з роботи у Радіокомітеті «за протягування ворожої контрабанди, непридатність для виконання дорученої роботи» такі його співробітники: редактор «Останніх вістей» П. М. Фельдман; завідувач сектору випуску Б. Л. Бенін; завідувач відділу пропаганди й самоосвіти Б. М. Гріншпун; керівниця дитячого відділу П. Д. Загорська; завідувач бюро масової роботи А. М. Хмелевський; завідувач сектору кадрів М. В. Коваль; завідувач відділу радіофікації І. Г. Більдюков; завідувач сектору актуальних передач М. Є. Жерновський та завідувач бюро технічного обслуговування В. А. Грохольський⁵⁶.

Властиво, «провина» Валентина Петровича (якщо вона й була), одного з функціонерів середньої ланки Радіокомітету УСРР, принаймні виглядала мінімальною. У публікації у «Правді» його стосувалося хіба що єдине речення. У ширшому контексті обвинувачення на адресу завідувача сектору радіомовлення для національних меншостей формулювалося так:

*«В Киеве в передаче на немецком языке обвинительной речи прокурора Вышинского по делу троцкистского центра были вычеркнуты места о связи троцкистов с Гестапо [...]»*⁵⁷ (виділення наше. – К. Г.).

Ймовірно, у даному випадку йшлося про елементарне перестрашування й небажання наражатися на дипломатичний скандал – відверто згадувати про «німецький/фашистський слід» у «справі» «троцькістських змовників» могли собі дозволити у Москві (тим паче патронований радянським диктатором А. Вишинський),

⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 440, арк. 21.

⁵⁶ Там само, арк. 22.

⁵⁷ Певзнер Гр. *Кто руководит радиовещанием на Украине*: От специального корреспондента «Правды» // *Правда*. – 1937. – 9 июля. – С. 6.

натомість на республіканській «периферії» були значно обережнішими (не маючи, вочевидь, виразних директив з Центру).

23 липня 1937 р. виключений з партії й вже безробітний В. Радін був заарештований у Києві у своєму помешканні по вул. Обсерваторній, 11⁵⁸.

Вже через тиждень енкаведисти звичними для себе методами подолали опір в'язня, який спершу заперечував інкриміновані йому «злочини» – «активну участь у контрреволюційній троцькістській терористичній організації». 29 липня, очевидно, під диктовку слідчого Валентин Петрович написав покайну заяву на ім'я наркома внутрішніх справ УСРР І. Леплевського:

«Заперечуючи свою участь у контрреволюційній троцькістській організації, я давав слідству брехливі покази»⁵⁹.

Я вирішив розповісти усю правду щодо своєї підлої контрреволюційної діяльності.

Дійсно я був до останнього часу учасником контрреволюційної троцькістської організації, до якої втягнув мене колишній завідувач культпропвідділом ЦК КП(б)У Кіллерог. Організація покляла собі за мету активну боротьбу з керівництвом партії та уряду й захоплення у країні командних висот у свої руки»⁶⁰.

Заявник стверджував, що з 1936 р. він, мовляв,

«організаційно був зв'язаний з одним з керівників [контрреволюційної троцькістської] організації на Україні М. М. Поповим (колишнім секретарем ЦК КП(б)У)»,

який спрямував його на роботу до Українського радіокомітету з завданням провадити там «шкідницьку роботу» й вербувати нових співників. Завершувалася заява традиційною обітницею:

«Докладні покази щодо усього відомого мені про діяльність й склад контрреволюційної троцькістської організації, а також щодо моєї практичної роботи у цій організації подам додатково»⁶¹.

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 6–6 зв.

⁵⁹ Ці «брехливі покази», тобто правдиві свідчення В. П. Радіна за перший тиждень його ув'язнення, «слідством» звично не фіксувалися, а тому й не відклалися у його архівно-слідчій «справі».

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 8–9.

⁶¹ Там само, арк. 9–10.

31 серпня 1937 р. керівництвом НКВД УСРР та помічником Прокурора СРСР М. Рогінським було затверджено обвинувальний висновок у «справі» В. П. Радіна-Уцехівського, в якому стверджувалося, що Управлінням державної безпеки НКВД УСРР

«виявлена й ліквідована контрреволюційна троцькістська терористична організація, що покляла собі за мету боротьбу з партією й радвладою та підготовку терористичних актів проти керівників партії й радянського уряду»⁶².

Валентин Петрович атестувався «активним учасником цієї організації» з 1935 р., до якої був завербований, мовляв, колишнім завідувачем відділу ЦК КП(б)У М. М. Кіллерогом й керувався у своїй «контрреволюційній шкідницькій роботі у галузі радіомовлення» також вказівками колишнього секретаря ЦК М. М. Попова:

«Виконуючи вказівки Попова, обвинувачений Радін-Уцехівський з шкідницькою метою припинив передачі по радіо на нацменмовах, а також скоротив передавання найбільш важливих заходів партії й уряду»⁶³.

1 вересня 1937 р. у Києві відбулося закрите судове засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР, яке тривало п'ятнадцять хвилин (18-30–18-45). На пропозицію Головуючого диввоєнюриса А. М. Орлова секретар засідання воєнний юрист I рангу А. А. Батнер оголосив обвинувальний висновок. Головуючий запитав Валентина Петровича, чи розуміє він, що йому інкримінується, й чи визнає себе винним. Підсудний відповів ствердно й підтвердив свої «покази» на попередньому «слідстві», а в останньому слові висловив щире каяття у (не)скоєних «злочинах»⁶⁴.

У вирокі стверджувалося, що

«попереднім й судовим слідством встановлено, що підсудний Радін-Уцехівський був активним учасником контрреволюційної троцькістської терористичної організації, до якої був втягнутий 1935 р. активним троцькістом-терористом Кіллерогом».

⁶² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 36.

⁶³ Там само, арк. 37.

⁶⁴ Там само, арк. 42–42 зв.

Крім того, мовляв, В. Радін-Уцехівський

«був організаційно пов'язаний з одним з керівників контрреволюційної троцькістської терористичної організації на Україні Поповим, за завданнями якого залучав до контрреволюційної троцькістської терористичної організації нових осіб й провадив шкідницьку діяльність у галузі радіомовлення».

Вирок був не лише заздальгідь передбачуванним – вища міра покарання, а й остаточним, оскарженню не підлягав й на підставі постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. мав бути виконаним негайно. У ніч на 2 вересня 1937 р. В. П. Радіна-Уцехівського стратили⁶⁵.

Посмертну реабілітацію Валентина Петровича ініціювала його дружина – Клавдія Іванівна Радіна, заарештована невдовзі після ув'язнення чоловіка й засуджена Особливою нарадою при НКВД СРСР до восьми років позбавлення волі як «член родини зрадника Батьківщини» (так звані «ЧСИР» /рос./ – «члены семей изменников Родины»)⁶⁶. У листопаді 1952 р. розпочалося оформлення матеріалів на зняття судимості щодо неї – відповідно до директиви МГБ СРСР № 27 від 29 лютого 1952 р. Відтак виявилось необхідним з'ясувати долю й справедливість вироку щодо самого «зрадника Батьківщини» й «ворога народу» – Валентина Радіна-Уцехівського⁶⁷.

З листопада 1955 р. свідок Вікентій Адамович Грохольський, колишній завідувач бюро технічного обслуговування Радіокомітету УРСР, звільнений з посади вищезгаданим рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 19 липня 1937 р.⁶⁸, на запитання слідчо-

⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 43–44.

⁶⁶ Докладніше див.: Вронська Т. *Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.)* / Тамара Вронська. – К.: Темпора, 2013. – С. 142–245 (розділ 2. Каральна політика стосовно жінок та дітей у добу Великого терору /1937–1938 рр./).

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 157.

⁶⁸ В. А. Грохольський був заарештований УГБ НКВД УРСР 23 жовтня 1937 р. 27 жовтня йому було висунуто обвинувачення у приналежності до «агентури іноземної розвідки» й проведенні «шпигунської та контрреволюційної роботи проти СРСР». Під час попереднього слідства ув'язнений не визнав себе винним. Рішенням Особливої наради при НКВД

го, чи спостерігалися будь-які «шкідницькі дії» у республіканському радіомовленні 1936–1937 рр., відповідав:

«У період 1936–37 рр., як мені відомо, у Радіокомітеті жодних шкідницьких дій не було. Втім, повинен зазначити, що улітку 1936 чи 1937 р., точно не пам'ятаю [12 червня 1937 р.], після передачі вироку Верховного Суду про розстріл Тухачевського, Якіра та інших, Радіокомітетом була передана траурна музика. Я вважаю, що тут ніякого заміру чи шкідництва не було. Це було так: у неділю влітку 1936 або 1937 р. Радіокомітет передавав загальноосвітній концерт “Що таке сюїта?” Було передано дві частини концерту. У цей час зателефонували з Москви, щоби Радіокомітет терміново передавав вирок Верховного Суду над Тухачевським, Якіром та ін. Передача концерту “Що таке сюїта?” була припинена, й був переданий вирок.

Після закінчення передачі вироку черговий [...] зателефонував начальнику Республіканського радіомовлення Долгіну⁶⁹ й запитав, що далі передавати після вироку. На це Долгін запитав чергового, що передавали до вироку, й отримав відповідь, що передавали концерт “Що таке сюїта?” – дві частини передали, а третьої не встигли. Тоді Долгін наказав продовжувати передачу третьої частини концерту [...]. У цій частині концерту – смерть Ази й траурна музика.

Тому й трапилося таке співпадіння, що після вироку передавалася траурна музика. Мені це відомо з того, що наступного

СРСР від 28 березня 1938 р. як «соціально небезпечний елемент» був ув'язнений у таборах на п'ять років. Покарання відбував у Магадані до 1942 р.; згодом – вільнонайманий головний інженер 4-го району зв'язку Управління зв'язку Дальбуду МВД СРСР. Реабілітований. На момент свідчення – старший інженер Київського відділення Державного союзного проектного інституту «Променергопроект» Міністерства електростанцій СРСР; мешкав у Києві.

⁶⁹ Долгін Олександр Ілліч (1906–1937) – начальник управління Республіканського радіомовлення, згодом начальник сектору мікрофонних записів Українського радіокомітету. Арештований 15 липня 1937 р.; 29 липня йому висунуто обвинувачення в участі у «контрреволюційній троцькістській організації» та «використанні радіо з троцькістською метою». 2 вересня 1937 р. виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду УРСР засуджений до страти. Розстріляний уночі того ж дня. Реабілітований посмертно.

дня Радіокомітетом розбиралося це питання, й мені як співробітнику також стало відомо»⁷⁰.

Вікентій Адамович також з'ясував причини, чому 1936–1937 рр. траплялися випадки тимчасового припинення республіканських радіотрансляцій («тоді у народі ходили пересуди, що це, мовляв, шкідництво у Радіокомітеті»). Для вивчення цих фактів була створена комісія з представників Радіокомітету УРСР, апарату Уповноваженого Міністерства зв'язку, редакції київської газети «Пролетарська правда», громадських організацій. Радіокомітет винаймав у Міністерства зв'язку радіомовні канали. Обслуговування радіостанції, розташованої тоді на ст. Бровари (25 км від Києва), здійснювалося штатом Міністерства зв'язку:

«У вечірні літні дні на дворі було спекотно, а оскільки й апаратура давала підвищену температуру, тому обслуговуючий персонал відкривав вікна приміщення апаратної станції. З вулиці на світло у вікно залітали метелики й сідали на апаратуру й, зокрема, на запобіжники. Як тільки їх сяде поряд декілька штук, вони замикають електричний ланцюг, від чого миттєво плавляться запобіжники й припиняється передача у ефір. Доки була з'ясована ця причина, перерви були частіше й довше. А коли з'ясували причину замикання й плавлення запобіжників, то поробили сітки на вікна, а також швидше замінювали запобіжники, й перерви [трансляції] припинилися»⁷¹.

Визначенням Військової колегії Верховного Суду СРСР від 4 лютого 1956 р., у зв'язку з виявленням «нових обставин», вирок Військової колегії Верховного Суду СРСР від 1 вересня 1937 р. щодо Валентина Петровича Радіна-Уцехівського було скасовано, «справу» щодо нього у кримінальному порядку припинено «за відсутністю складу злочину»⁷².

Горбуров К. Валентин Радін-Уцеховський (1890–1937) – последний директор Польского педагогического института в Киеве

В статье исследуются украинские страницы биографии Валентина Радина-Уцеховского (1890–1937) – последнего директора (1934–1935)

⁷⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 109–110.

⁷¹ Там само, арк. 111–112.

⁷² Там само, арк. 140–142.

Польского педагогического института в Киеве, впоследствии руководителя Польского отделения Киевского педагогического института (1935–1936). Он был едва ли не единственным компартийным функционером, который оказывал сопротивление свертыванию «польской коммунистической работы» в республике.

Ключевые слова: польское национальное меньшинство в УССР, Польский педагогический институт в Киеве, Валентин Радин-Уцеховский (1890–1937), репрессии.

Horburov C. Valentin Radin-Utsehivskii (1890–1937) – the last director of the Polish Pedagogical Institute in Kiev

The article refers to Ukrainian biography of Valentin Radin-Utsehivskii (1890–1937) – the last director (1934–1935) of Polish Pedagogical Institute in Kiev, then head of the Polish branch of Kiev Pedagogical Institute (1935–1936). He was not only Communist Party functionary, who did clotting resistance «of the Polish communist work» in the country.

Key words: Polish minority in the USSR, the Polish Pedagogical Institute in Kiev, Valentin Radin-Utsehivskyy (1890–1937), the repression.

УДК 351.746.1-051(092)

Вадим ЗОЛОТАРЬОВ*

Жертва «беріївської відлиги»: сторінки біографії капітана державної безпеки Григорія Аркадійовича Ключованта-Гришина

Відтворюються основні етапи життя Г. А. Ключованта-Гришина та його діяльність на відповідальних посадах у Державному політичному управлінні й Наркоматі внутрішніх справ УРСР упродовж 1920–1930-х рр.

Ключові слова: Ключовант-Гришин, ДПУ, НКВС.

За останні роки в Російській Федерації з'явилося чимало присвячених Лаврентієві Павловичу Берії (1890–1953) книг

* Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки.